

تاریخ زبان فارسی

به قلم

دکتر پرویز ناتل خانلری

جلد دوم

نشر نو
تهران، ۱۳۶۵

چاپ جدید: ۱۳۶۵
تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

حق چاپ برای شرکت سهامی (خاص) نشر نو محفوظ است

اولین چاپ تجدید نظر شده نشر نو

www.KetabFarsi.com

لیتوگرافی: لیتوگرافی بهار
چاپ: چاپخانه کتیبه

فهرست

۹	<u>مقدمه</u>
۱۱	<u>منابع و مآخذ تحقیق</u>
۲۱	<u>واکبای فارسی دری</u>
۵۷	<u>دیگرگونی واکبا</u>
۵۹	(۱) مصوتها
۶۷	مجاای آغاز کلمه
۶۸	مصوت پایان کلمه
۶۸	(۲) صامتها
۸۳	(۳) ادغام
۸۵	(۴) قلب
۸۵	(۵) حذف
۸۹	
۹۱	<u>فعل</u>
۹۳	ریشه و ماده فعل
۹۴	ماده مضارع در ایرانی باستان
۹۴	ماده مضارع در فارسی میانه و دری
۹۵	ماده ماضی

مشتقات اسمی فعل

- ۱۰۱
- ۱۰۱ پسوند مصدر
- ۱۰۹ مشتقاتی که از ماده مضارع ساخته می‌شوند
- ۱۱۱ مشتقاتی که از ماده ماضی ساخته می‌شوند

ساختمان فعل

انواع پنجگانه

اولی فعل ساده

دوم) فعل پیشوندی

- ۱۱۳
  - ۱۱۵
  - ۱۱۶
  - ۱۲۰
- اندر کردن: ۱۲۵؛ باز کردن: ۱۲۴؛ بیودن: ۱۲۱؛
 پیرسیدن: ۱۲۱؛ بداشتن: ۱۲۱؛ برآوردن: ۱۲۲؛
 برسییدن: ۱۲۱؛ بر کردن: ۱۲۵؛ بشدن: ۱۲۱؛
 در کردن: ۱۲۵؛ فرا کردن: ۱۲۵؛ فراز کردن: ۱۲۴؛
 فرو کردن: ۱۲۶

سوم) فعل مرکب

- ۱۲۷
- آمدن: ۱۴۳؛ آوردن: ۱۴۱؛ بردن: ۱۴۰؛ بستن:
 ۱۴۹؛ پیوستن: ۱۴۹؛ خواستن: ۱۵۱؛ خوردن: ۱۴۹؛
 دادن: ۱۳۵؛ داشتن: ۱۴۴؛ دیدن: ۱۴۷؛ رفتن: ۱۴۲؛
 زدن: ۱۳۷؛ ساختن: ۱۳۲؛ شدن: ۱۵۱؛ فرمودن:
 ۱۵۸؛ کردن: ۱۲۹؛ کشیدن: ۱۴۸؛ گرداندن،
 گردانیدن: ۱۵۷؛ گرفتن: ۱۴۶؛ گشتن (گردیدن):
 ۱۵۴؛ نمودن: ۱۳۴؛ نهادن: ۱۵۰؛ یافتن: ۱۵۹

فعل مرکب سه جزئی

فعل مرکب با اسم ذات

تقابل همکردها از حیث معنی

اجزاء نخستین فعل مرکب

رابطه نحوی اجزای فعل مرکب

فعل مرکب در ساختمان جمله

چهارم) عبارت فعلی

پنجم) فعلهای ناگذر

تعول تاریخی ساختمان فعل

- ۱۶۰
- ۱۶۱
- ۱۶۳
- ۱۶۷
- ۱۶۷
- ۱۶۸
- ۱۷۱
- ۱۷۶
- ۱۸۲

صرفی فعل

شناسه فعل

معین فعل

- ۱۹۱
- ۱۹۳
- ۱۹۵

۱۹۸	وجه فعل
۲۰۰	وجه اخباری
۲۰۰	(۱) صیغه‌های ماضی
۲۰۰	ماضی تام
۲۰۳	جزء پیشین «پ»
۲۱۴	رفتن - شدن
۲۱۶	حرف نفی در ماضی ساده
۲۱۹	«ما» به جای «پ»
۲۲۱	(۲) ماضی استمراری
۲۲۱	همی/می
۲۲۷	«همی/می» در انواع ساختمان فعل
۲۲۹	حرف نفی در ماضی استمراری
۲۳۱	بودن - داشتن
۲۳۵	(۳) ماضی پیاپی
۲۴۲	همی/می + ی
۲۴۳	همی + ی
۲۴۴	می + ی
۲۴۹	(۴) ماضی نقلی
۲۵۰	ساختمان ماضی نقلی
۲۶۰	(۵) ماضی پیشین
۲۶۹	(۶) ماضی نقلی پیشین
۲۷۱	(۷) مضارع
۲۷۹	مضارع منفی
۲۸۳	بود، باشد
۲۸۴	اید/اید
۲۸۵	شی/بی - شید/بید - شنند/شوند
۲۸۶	(۸) زمان آینده
۲۹۶	وجه امری
۳۰۳	امر منفی (نهی)
۳۰۶	وجه التزامی
۳۰۹	ماضی التزامی
۳۱۵	بود، باشد
۳۱۷	کرده بود، کرده باشد
۳۲۱	وجه شرطی
۳۲۱	ماضی شرطی
۳۲۵	مضارع شرطی

۳۲۶	انواع دیگر بیان شرط
۳۳۱	وجه تمنائی
۳۴۰	وجه خیال
۳۴۰	وجه تصویری
۳۴۴	بیان خواب
۳۴۸	فعلهای ناقص
۳۴۸	در فارسی میانه
۳۵۰	در فارسی دری
	بایستن: ۳۵۰؛ پرازیدن: ۳۵۹؛ توانستن: ۳۵۹؛
	زیبیدن: ۳۵۹؛ سزیدن/سزاییدن: ۳۵۸؛ شایستن:
	۳۵۷
۳۶۱	فعل تابع
۳۷۵	فعل مجهول
۳۸۸	حلف
۳۸۸	الف) حلف شناسه
۳۹۲	ب) حلف معین فعل
۳۹۳	
۳۹۵	پیوست ۱: افعال ساده متداول
۳۹۹	پیوست ۲: فعلهای سهجور یا متروک یا مشکوک
۴۰۷	<u>منابع و مراجع</u>

مقدمه

این جلد دوم دنباله جلد اول از تاریخ زبان فارسی است که به بحث دربارهٔ مختصات زبان فارسی دری از آغاز، یعنی از قدیمترین اسناد و آثار موجود از این زبان در دورهٔ اسلامی تاریخ ایران تا اواخر قرن هفتم هجری، چندی پس از حملهٔ مغول می‌پردازد و ما آن را دورهٔ نخستین یا دورهٔ رشد و تکوین خوانده‌ایم. چون غرض اصلی از تألیف این کتاب نشان دادن چگونگی تحول زبان فارسی است توجه مؤلف به نکاتی بوده است که در طی زمان دستخوش دیگرگونی شده است و به‌ذکر و بیان آن نکته‌ها از قواعد زبان که از آغاز تا کنون یکسان مانده و تغییری در آنها رخ نداده نپرداخته است.

خوشبختانه در سالهای اخیر بسیاری از آثار این دوره که در کتابخانه‌های ایران و خارج ایران به‌صورت نسخه‌های خطی و منحصر به‌فرد وجود داشت و از دسترس پژوهندگان دور بود به چاپ دقیق انتقادی یا چاپ عکسی رسیده و در بعضی از آنها مقدمهٔ مبسوط شامل ذکر مختصات لغوی و صرفی و نحوی آمده که بسیار سودمند است و اهل تحقیق از آنها استفادهٔ فراوان می‌توانند کرد. اما هنوز بسیار نسخه‌های خطی از آثار این دوره در گوشه و کنار وجود دارد که باید متن‌های دقیق انتقادی از آنها منتشر شود تا این بحث از هر جهت بی‌نقص باشد و چه بسا نکته‌های تازه که از مطالعه و تحقیق دربارهٔ آنها به‌دست بیاید.

اما در این مجلد به‌ذکر آن قسمت از مختصات زبان فارسی در دورهٔ نخستین که به‌صرف فعل مربوط است پرداخته‌ایم و مجلد سوم به‌بحث دربارهٔ اسم و صفت و قید و حروف (رابط، اضافه، نداء، و جز اینها) و ساختمان جمله یعنی نکات نحوی در همین دوره اختصاص خواهد داشت.

در بحث از تحول زبان در طی تاریخ دو راه می‌توان در پیش گرفت. یکی آنکه اجزاء و صورتهای صرفی یعنی ساختمان لفظی را اصل قرار دهیم و همه موارد مختلف استعمال هر جزء یا صورت را در ذیل آن بیاوریم. مثلاً جزء پیشین «ب» در صرف افعال مورد بحث باشد و چگونگی استعمال آن در فعلهای ماضی و مضارع و امر و مستقبل در ذیل آن بیاید. دیگر آنکه عمل و تأثیر هر یک از صیغه‌های صرف فعل را موضوع بحث بداریم و اجزاء صرفی پیشین و پسین و عمل خاص هر یک را در هر صیغه صرفی در ضمن بحث درباره آن صیغه بیاوریم. در این کتاب روش دوم اختیار شده است، زیرا که عمل و تأثیر هر یک از این ساختها در موارد مختلف از اصل متفاوت بوده و چگونگی تحول آنها در طی تاریخ نیز، که اینجا مورد نظر ماست، با یکدیگر تفاوت داشته است. مثلاً جزء پیشین «ب» در صیغه‌های ماضی و مضارع و امر به طریق واحدی تحول پذیرفته، یعنی در صیغه‌های ماضی متروک شده، در مضارع به وجه التزامی اختصاص یافته، در وجه امری تعمیم داده شده، و در زمان آینده بکلی منسوخ شده است. شك نیست که مباحث این کتاب، به سبب تازگی، ممکن نیست که کامل باشد؛ و هنوز نکته‌های بسیار هست که ناگفته مانده و باید، اگر همری باشد، به‌توسط مؤلف کتاب یا دیگر پژوهندگان تکمیل شود. اما سزاوار ندانستم که، در آرزوی دست یافتن به کمال، آنچه را که در طی سالها مطالعه و تدریس فراهم کرده‌ام ناگفته و نانوشته بگذارم.

برای هر یک از نکاتی که در این کتاب مورد بحث واقع شده است غالباً مثالهای متعدد از متونی که فهرست آنها داده شده آمده است به این منظور که معلوم شود آن نکته صرفی یا آن مورد استعمال به متن معین یا زمان معینی متعلق و منحصر نیست، بلکه در همه متون این دوره وجود دارد. گاهی نیز یادداشتها کالی نبوده و تنها به‌ذکر یکی دو مثال اکتفا شده است. در چند مورد محدود نیز مثال مناسبی در یادداشتها نبود و به این سبب مثال از کتاب معروف استاد ژیلبر لازار (زبان قدیمترین آثار نثر فارسی) نقل شد و هر جا میان دو کمانک کلمه «لازار» با شماره صفحه آمده اشاره به این کتاب است.

اینک قسمت دوم این کتاب مفصل که با همه تفصیل باید مقدمه‌ای برای بحث در باره زبان کهنسال فارسی دری شمرده شود در دسترس خوانندگان قرار می‌گیرد و امید است که اگر عمر و مجالی باشد قسمت‌های دیگر نیز بزودی تدوین و منتشر شود.

کوی دوست - دی‌ماه ۱۳۵۳

پرویز نائل خانلری

منابع و مآخذ تحقیق

برای دوره اول فارسی دری

www.KetabFarsi.com

www.KetabFarsi.com

در این تحقیق آثار مهم نثر فارسی در دوره اول، یعنی از قدیمترین زمان تا اوایل قرن هفتم هجری مورد تحلیل قرار گرفته و مختصات واکنش‌شناسی و صرفی و نحوی آنها استخراج و تنظیم شده است. در انتخاب مآخذ کمال دقت به عمل آمده تا معتبرترین نسخه هر کتاب مبنای کار قرار گیرد. اما چنانکه در صفحات پیشین ذکر شد در این کار دشواری بسیار هست، زیرا به ندرت می‌توان نسخه‌ای به دست آورد که درباره آن به یقین حکم بتوان کرد که عین نوشته مؤلف است و هیچ‌گونه تصرفی از جانب کاتب یا کاتبان در آن به عمل نیامده است.

گاهی از يك كتاب نسخه‌های خطی متعدد یا چاپهای مختلفی وجود داشت که هر يك مختصات متفاوتی داشتند. در این موارد تا آنجا که میسر بود به همه آنها مراجعه شد. گاهی چاپ دقیق انتقادی از کتابی مورد استناد قرار گرفت، اما برای احتیاط به مآخذ آن چاپ که به صورت عکسی از نسخه خطی در دسترس بود نیز رجوع شد، و از اینجاست که در ارجاع به متن واحد گاهی به نسخه چاپی و گاهی به نسخه عکسی استناد شده و برای تشخیص این دو گونه مآخذ از يك متن علامت «ج» یعنی چاپی، و «ع» یعنی عکسی در مقابل عنوان یا خلاصه نام کتاب آمده است. مانند «قابوس ع» و «قابوس ج».

چون نام هر کتاب مکرر در این تحقیق می‌آید و گاهی این نام و عنوان مفصل است، برای پرهیز از طول عبارتهای مکرر در مورد هر يك از مآخذ به يك کلمه که نشانه اختصاری نام کتاب است اکتفا شد. در فهرست ذیل منابعی که مطالب این قسمت، یعنی بحث در مختصات فارسی دری در دوره اول، از آنها استخراج و

استنباط شده است به ترتیب الفبا ذکر می‌شود، به این طریق که نخست نشانه اختصاری عنوان کتاب می‌آید و سپس مشخصات نسخه‌ای که در قید مآخذ شماره صفحات راجع به آنهاست با تفصیل لازم ذکر می‌شود.

در مواردی که کتاب مورد استناد مشتمل بر چند مجلد بود پس از کلمه اختصاری عنوان کتاب عددی آمده که نشانه مجلدات کتاب است و این عدد با علامت «؛» از عددی که شماره صفحه را نشان می‌دهد جدا شده است. مانند: «میبدی ۲؛ ۲۴۳» که مراد از آن: کشف الاسرار و عدة الابرار، تألیف میبدی، جلد دوم، صفحه ۲۴۳ می‌باشد.

هر گاه علاوه بر آنچه در این فصل ثبت شده است به کتابهای دیگری مراجعه شده باشد در هر مورد که پیش بیاید به جای خود، در ذیل صفحه یا در آخر کتاب آن مآخذ معرفی خواهد شد. اینک فهرست مآخذ:

(۱) آداب: آداب العرب و الشجاعة

تألیف محمد بن منصور بن سعید ملقب به مبارکشاه معروف به فخر مدبر، در اوایل قرن هفتم هجری. تصحیح احمد سهیلی خوانساری. از انتشارات اقبال. تهران ۱۳۳۶.

(۲) ابنیه ج: الابنیه عن حقایق الادویه

ابومنصور موفق هروی در شناخت داروها. نسخه چاپ زلیکمان سال ۱۸۵۹ میلادی.

(۳) ابنیه ع: الابنیه عن حقایق الادویه

موفق الدین ابومنصور علی الهروی به خط اسدی طوسی در سال ۴۴۷ هجری قمری. چاپ عکسی بنیاد فرهنگ ایران. تهران ۱۳۴۴.

(۴) ابوالهیثم: شرح قصیده فارسی خواجه ابوالهیثم

قصیده‌ای از خواجه ابوالهیثم احمد بن حسن جرجانی است که شرح آن منسوب است به محمد بن سرخ نیشابوری در قرن چهارم و پنجم. موضوع کتاب اطلاع بر بخشی از حکمت اسمعیلیه و متن نمونه‌ای است از سبک نویسندگان کتب

فلسفی و دینی در قرن پنجم هجری. نسخه‌های کتاب: نسخه منحصر بفرد کتاب نسخه‌ای است بدون تاریخ ظاهرأ مکتوب در قرن هفتم مشتمل بر پانزده فقره تألیف که شرح قصیده ابوالهیثم پنجمین آنهاست. این نسخه در کتابخانه مرادملا در شهر استانبول (ترکیه) مضبوط است. نسخه را هنری کریین عکسبرداری کرده و مأخذ اصلی قرار داده و در تصحیح آن از کتب دیگری خصوصاً جامع‌الحکمتین استفاده کرده است. چاپ انستیتوی ایران و فرانسه. تهران ۱۳۳۴.

(۵) اردای: ارداویرافنامه منظوم زرتشت بهرام‌پژدو.

به کوشش رحیم عقیقی. مشهد ۱۳۴۳.

(۶) اسرار: اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید

تألیف محمد بن منور بن ابی سعید بن ابی طاهر بن ابی سعید میهنی در قرن ششم هجری. چاپ با مقابله نسخ استانبول مورخ ۷۰۰ هجری و لتینگراد و کپنهاگ. باهتمام ذبیح‌الله صفا تهران ۱۳۳۲.

(۷) اسکندر: اسکندرنامه

روایت فارسی کالیستنس دروغین. میان قرون ۶-۸ هجری، اساس چاپ تنها نسخه خطی کتاب متعلق به کتابخانه سعید نفیسی بوده است. به کوشش ایرج افشار. از انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران ۱۳۴۳.

(۸) اشراق: مجموعه آثار فارسی شیخ اشراق، شهاب‌الدین سهروردی.

تصحیح و تحشیه دکتر سیدحسین نصر. از انتشارات انستیتوی فرانسوی پژوهشهای علمی در ایران. تهران ۱۳۴۸.

(۹) اغراض: الاغراض الطیبه و المباحث العلابیه

خلاصه‌ای از کتاب ذخیره خوارزمشاهی از سید اسماعیل جرجانی طبیب نامدار قرن ششم. عکس نسخه مکتوب در سال ۷۸۹ که اصل آن متعلق به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است. چاپ عکسی بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۴۵.

(۱۰) افضل: مصنفات افضل‌الدین بن محمد مرقی کاشانی

به تصحیح و اهتمام مجتبی مینوی و یحیی مهدوی. انتشارات دانشگاه تهران

۱۳۳۷.

(۱۱) التوسل: التوسل الى التوسل

تألیف بهاءالدین محمد بن مؤید بغدادی منشی علاءالدین نکش خوارزمشاه در قرن ششم هجری. چاپ از روی نسخه لیدن به تاریخ ۶۶۸ هجری و نسخه پاریس بتاریخ ۶۸۴ هجری. تصحیح احمد بهمنیار. چاپ تهران ۱۳۱۵.

(۱۲) الهیات: الهیات دانشنامه علایی

تصنیف شیخ رئیس ابوعلی سینا بین سالهای ۴۱۲ و ۴۲۸. در چاپ این کتاب از نسخ خطی فراوان ایران و خارج از ایران که تاریخ کتابتشان بین قرن هشتم تا سیزدهم است استفاده شده است. به تصحیح و با حواشی و مقدمه دکتر محمد معین. از سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، چاپ تهران سال ۱۳۳۱ شمسی.

(۱۳) انبیا: قصص الانبیا

تألیف ابواسحق ابراهیم بن منصور بن خلف النیشابوری در قرن پنجم هجری. نسخه اساس متعلق به کتابخانه ملی پاریس است مورخ ۶۶۹ هجری و با چند نسخه دیگر مقابله شده، از جمله: عکس نسخه کتابخانه نافذ پاشا؛ نسخه متعلق به مهدی بیانی؛ نسخه حسن لراقی که ظاهراً در قرن دهم استنساخ شده و نسخه جعفر سلطان القرائی. به اهتمام حبیب یغمائی. از انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران ۱۳۴۰.

(۱۴) انصاری: رسائل خواجه عبدالله انصاری

خواجه عبدالله انصاری هرزی متولد ۳۹۶ هجری (بنوشته نفعات الانس) نسخ مورد استفاده: کتاب خطی بزرگی که بین سالهای ۱۰۲۸ و ۱۰۳۵ در هند کتابت شده و در کتابخانه هادی حائری مضبوط است. این نسخه با نسخه خطی دیگری که صد سال پیش کتابت شده و متعلق به وحید دستگردی بوده مقابله و تصحیح شده است. تصحیح و مقابله وحید دستگردی؛ با مقدمه سلطان حسین تابنده گنابادی چاپ تهران سال ۱۳۱۹.

(۱۵) انوری: دیوان انوری

به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی. از انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران جلد اول ۱۳۳۷، جلد دوم ۱۳۴۰.

(۱۶) اویس: تاریخ شیخ اویس

چاپ عکسی از روی نسخه ناقص منحصر موجود در کتابخانه دانشگاه لیدن. با ترجمه آن به انگلیسی به وسیله یوهانس باپتیست فن لون. لاهه، چاپخانه ایکسلیور ۱۳۷۳.

(۱۷) بحر: بحرالفوائد

دایرةالمعارف گونه‌ای شامل مباحث کلام، تصوف، فقه و سیاست از مؤلفی ناشناخته که در نیمه نخست قرن ششم تألیف شده است. تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تهران ۱۳۴۵.

(۱۸) بخارا: تاریخ بخارا (مزادات بخارا)

تألیف ابوبکر محمدبن جعفر النرشخی (به عربی)، ترجمه ابونصر احمدبن محمدبن نصر القبادی، تلخیص محمدبن زفر بن عمر. موضوع کتاب اوضاع و احوال بخارا پایتخت سامانیان می‌باشد. نسخه‌های کتاب: نسخه خطی مدرس رضوی که حدس زده‌اند مربوط به دو قرن پیش است اساس قرار گرفته و از دو نسخه خطی دانشکده معقول و منقول مکتوب در سال ۱۲۳۵ که بسیار مغلوط است و نسخه چاپ پاریس که شفر آنرا چاپ کرده برای مقابله و تصحیح استفاده شده است. تصحیح مدرس رضوی. چاپ تهران ۱۳۱۷ شمسی.

(۱۹) بختیار: لمعة السراج لحضرة التاج «بختیارنامه»

متن مربوط به قرن ششم. نویسنده ناشناس. نسخه اساس متعلق به کتابخانه لیدن است مورخ ۶۹۵ که با دو نسخه دیگر مقابله شده است. به کوشش محمد روشن، از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران تهران ۱۳۴۸.

(۲۰) بخش: بخشی از تفسیر طبری

بخشی بازیافته از کهن‌ترین ترجمه تفسیر طبری. چند ورق از ترجمه تفسیر

طبری است و این ترجمه میان سالهای ۳۵۰ و ۳۶۰ زمان پادشاهی منصور بن نوح سامانی انجام گرفته، نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی است و آقای دکتر احمدعلی رجایی در مجله دانشکده ادبیات مشهد آن را معرفی کرده و ۳۴ صفحه آن را به چاپ گراوری انتشار داده است. در این اوراق بیشتر کلمات فارسی با اعراب ضبط شده و از این جهت برای دانستن تلفظ مصوتها اهمیت دارد.

(۲۱) برامکه: تاریخ برامکه

نام مؤلف معلوم نیست اما تاریخ تألیف در حدود قرنهای چهارم و پنجم است. موضوع آن درباره خاندان برامکه و فضایل و داستانهایی درباره آنان است. اساس چاپ نسخه خطی متعلق به عبدالعظیم قریب است که خود آن را سراسر مغلوط و استنساخ شده یک کاتب بیسواد از نسخه اصلی می دانسته و نسخه اصلی آن را متأسفانه نیافته است. تصحیح عبدالعظیم گرکانی، چاپ تهران سال ۱۳۱۳.

(۲۲) برهان قاطع

تألیف محمد حسین بن خلف تبریزی، به اهتمام دکتر محمد معین. انتشارات ابن سینا. چاپ دوم ۱۳۴۲.

(۲۳) بلعمی: تاریخ بلعمی

انشای ابوعلی بلعمی. تصحیح محمد پروین گنابادی. انتشارات زوار. دو جلد

۱۳۵۳.

(۲۴) بلعمی ج: تاریخ بلعمی

از ابوعلی محمد بن محمد بن بلعمی، تکمله و ترجمه تاریخ طبری تألیف محمد بن طبری. تاریخ عالم است از ابتدای آفرینش و تاریخ دو قرن اول اسلامی. این تاریخ در نیمه قرن چهارم هجری به فارسی برگردانده شده. نسخه اساس از روی حدس قریب به یقین بهار در حدود سال ۶۰۰ تا ۷۵۰ کتابت شده است و متعلق به کتابخانه بهار بوده و با هشت نسخه خطی و چاپی دیگر مقابله شده است. تصحیح ملک الشعراء بهار. از انتشارات وزارت فرهنگ تهران ۱۳۴۱.

(۲۵) بلعمی ع: ترجمه تاریخ طبری

قسمتی از ترجمه تاریخ کبیر ابو جعفر محمد بن جریر طبری است به انشای ابوعلی محمد بلعمی وزیر منصور بن نوح سامانی شامل حوادث سالهای ۱۵ تا ۱۳۲ هجری. کتاب عکس نسخه مضبوط در کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد است. این نسخه در ارزنجان (از بلاد روم) بردست اسحق بن محمد بن عمر بن محمد شروانی در محرم ۵۸۶ نوشته شده است. چاپ عکسی بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۴۴.

(۲۶) بیان: بیان الادیان

تألیف ابوالمعالی محمد بن الحسین العلومی. کهن ترین متن فارسی در تاریخ عمومی ادیان. تألیف ۴۸۵ هجری، از روی چاپ شفر؛ و مآخذ شفر نسخه کتابخانه ملی پاریس. تصحیح هاشم رضی، تهران ۱۳۴۲.

(۲۷) بیهقی: تاریخ بیهقی

تألیف ابوالحسن علی بن زید بیهقی معروف به ابن فندق. تألیف در اوایل نیمه دوم از قرن ششم. تصحیح و مقابله از روی دو نسخه انجام گرفته: نسخه اساس عکس نسخه خطی بریتیش میوزیوم لندن است که تاریخ آن ذکر نشده و عکس نسخه کتابخانه عمومی برلین بدون ذکر تاریخ کتابت. تصحیح احمد بهمنیار. از انتشارات وزارت فرهنگ، تهران ۱۳۱۷.

(۲۸) بیهقی: تاریخ بیهقی

تصنیف خواجه ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی در ۴۷۵ هجری. این چاپ از روی چهار نسخه تصحیح شده است؛ (۱) نسخه چاپی کلکته که مورلی انگلیسی و کایتان ناسیولیس در ۱۸۶۲ به طبع رسانده اند؛ (۲) چاپ سنگی تهران توسط ادیب پیشاوری. هیچیک از مآخذ دو نسخه چاپی را از قرن نهم و دهم قدیمتر ندانسته اند؛ (۳) نسخه خطی متعلق به مدرسه فاضلیه مشهد که فعلاً در کتابخانه مدرسه نواب آنجاست و تاریخ کتابت ندارد؛ (۴) نسخه خطی متعلق به کتابخانه مجلس که تاریخ کتابتش ۱۲۶۵ هجری است. به اهتمام غنی - فیاض. چاپ تهران ۱۳۲۴.

(۲۹) بیهقی ف: تاریخ بیهقی

به تصحیح دکتر علی اکبر فیاض. از انتشارات دانشگاه فردوسی، مشهد، ۱۳۵۰.

(۳۰) پارس: ترجمه قرآن موزه پارس، از مترجمی ناشناس

به کوشش علی رواقی. از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. تهران ۱۳۵۵.

(۳۱) پاک: تفسیر قرآن پاک

قطعه‌ای از تفسیری بی نام به فارسی که ظاهراً در اواخر قرن چهارم یا اوایل قرن پنجم نوشته شده است، عکس نسخه‌ای محفوظ در دانشگاه لاهور، کلمات فارسی این نسخه گاهی با دقت اعراب گذاری شده و از این جهت بسیار سودمند است. از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۴ شمسی.

(۳۲) پل: پلی میان شعر هجائی و عروضی فارسی، ترجمه‌ای آهنگین از دو جزء قرآن مجید به اهتمام و تصحیح دکتر احمد علی رجائی. از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. تهران ۱۳۵۳.

(۳۳) پراکنده: اشعار پراکنده

شامل اشعار قدیمترین شاعران زبان فارسی. از حنظله بادغیسی تا دقیقی، گرد آورده ژیلبر لازار. جلد دوم. استیتو ایران و فرانسه. تهران ۱۳۴۱/۱۹۶۲.

در مثالهایی که ازین کتاب اقتباس شده دنبال نام شاعر کلمه «لازار» قید شده است.

(۳۴) تذکره: تذکره الاولیاء

شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. چاپ عکسی کتابخانه مرکزی؛ از روی چاپ نیکلسون. چاپ سوم ۱۳۳۶.

(۳۵) ترجمان: ترجمان البلاغه

در صنایع شری، تصنیف محمد بن عمر الرادویانی، چاپ عکسی نسخه منحصر بفرد مورخ ۵۵۷ هجری به اهتمام و تصحیح احمد آتش در ۱۹۴۹ میلادی استانبول.

(۳۶) تعرف: شرح التعرف لمنهب التصوف

متن عرفانی تألیف ابوالبراهیم المستملی البخاری متوفی به سال ۴۳۴ هجری.

تصحیح حسن مینوچهر. از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. تهران آبان ماه ۱۳۴۶.

(۳۷) تفهیم: کتاب التفهیم لاوائل صناعة التنجیم

در کلیات نجوم، تألیف ابوریحان محمد بن احمد بیرونی در سال ۴۲۵ هجری

قمری. در تصحیح از ۶ نسخه استفاده شده. نسخه اساس مورخ ۵۳۸ متعلق به شیخ

علی اکبر خدا بنده خراسانی بوده است. تصحیح جلال همایی. تهران ۱۳۱۶ خورشیدی.

(۳۸) تمهید: زبدة الحقایق (تمهیدات)

از ابوالمعالی عبدالله بن محمد بن علی بن الحسن بن علی ملقب به عین الفضاة

(۴۹۲-۵۲۵) به اهتمام عقیق عسیران و علینقی منزوی. بر اساس چهار نسخه:

(۱) نسخه خطی دانشگاه تهران به تاریخ ۵۶۰ هجری؛ (۲) نسخه استانبول ۶۶۹

هجری؛ (۳) نسخه استانبول ۸۹۱ هجری؛ (۴) برلین ۱۱۵۰ هجری. چاپ اول،

انتشارات دانشگاه تهران. سال ۱۹۶۲ میلادی (۱۳۴۱).

(۳۹) جامع: کتاب جامع الحکمتین

تصنیف ابومعین ناصر خسرو قبادیانی مروزی یمگانی، مؤلف به سال ۴۶۲

هجری قمری. تصحیح هنری کرین-محمد معین؛ نسخه اصل که منحصر به فرد

است از کتابخانه ایاصوفیه است. انتشارات انستیتو ایران و فرانسه ۱۳۳۲ شمسی.

(۴۰) جمال: دیوان جمال الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی

قصیده سرای قرن ششم هجری، مقابله و تصحیح از روی ده نسخه انجام گرفته

که چهار نسخه مخصوص کتابخانه ارمغان، یک نسخه متعلق به ذکاء الملک، یک نسخه

از کتابخانه صادق انصاری، یک نسخه از کتابخانه حاج حسین نجوانی، یک نسخه

متعلق به سعید نفیسی، یک نسخه متعلق به قویم الدوله و نسخه دهم از کتابخانه

جابری انصاری است (مشخصات هیچیک از نسخه ها ذکر نشده) تصحیح وحید

دستگردی، مردادماه ۱۳۲۵ شمسی، چاپخانه ارمغان تهران، از انتشارات وزارت

فرهنگ.

(۴۱) جوامع: جوامع الحکایات و لوازم الروایات

سدیدالدین محمد عوفی، جلد اول، تصحیح و اهتمام دکتر محمد معین.

دانشگاه تهران ۱۳۳۵.

(۴۲) جوامع ۴: جوامع الحکایات و لوازم الروایات

سدیدالدین محمد عوفی. جلد اول از قسم سوم. دکتر بانو مصفا (کریمی).
انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۵۲.

(۴۳) جهان: جهان نامه

متن جغرافیائی تألیف شده در ۶۵۵ هجری. تألیف محمد بن نجیب بکران،
به کوشش دکتر محمد امین ریاحی. انتشارات ابن سینا ۱۳۴۲.

(۴۴) جهانگیری: فرهنگ جهانگیری

تألیف انجو شیرازی. به کوشش دکتر رحیم عقیقی. از انتشارات دانشگاه
مشهد ۱۳۵۱.

(۴۵) حالات: حالات و سخنان شیخ ابوسعید ابی الخیر میهنی

متن بازمانده از قرن ششم هجری، اثر یکی از احفاد شیخ ابوسعید؛ تنها
نسخه این کتاب دومین رساله از مجموعه‌ای در موزه بریتانیا است که مورخ به سال
۶۹۹ هجری است. به کوشش ایرج افشار، چاپ تهران ۱۳۴۱.

(۴۶) حدایق: حدائق الشعر فی دقائق الشعر

تألیف رشیدالدین وطواط متوفی به سال ۵۷۳ هجری. از روی نسخه مورخ
۶۶۸ هجری مضبوط در کتابخانه ملی پاریس. تصحیح عباس اقبال، چاپ تهران مطبعة
مجلس، سال ۱۳۵۸ شمسی.

(۴۷) حدود: حدود العالم من المشرق الی المغرب

درباره جغرافیای عمومی که در سال ۳۷۲ هجری قمری تألیف شده است،
مؤلف نامعلوم. نسخه منحصر به فرد آن در سال ۶۵۶ استنساخ شده است. تصحیح
منوچهر ستوده. چاپ دانشگاه تهران ۱۳۴۵.

(۴۸) حدیقه: حدیقه الحقیقه و شریعة الطریقه

از ابوالمجد مجدود بن آدم سنائی غزنوی شاعر قرن ششم. نسخه اساس متعلق
به کتابخانه ملک الشعراء بهار است (تاریخ تحریر آن ذکر نشده) که با چندین نسخه

مقابله شده است. تصحیح مدرس رضوی، چاپخانه سپهر، تهران ۱۳۲۹.

(۴۹) حسن: دیوان سید حسن غزنوی

ملقب به اشرف، تصحیح و مقابله از روی چندین نسخه انجام گرفته است که تاریخ تحریر آنها ذکر نشده. تصحیح مدرس رضوی، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۲۸.

(۵۰) حی: قصه حی بن یقظان

متن عربی از ابن سینا (شرح رساله «حی بن یقظان» ابن طفیل به عربی) با ترجمه و شرح فارسی از یکی از معاصران ابن سینا. جلد اول، تصحیح هنری کرین. از انتشارات انجمن آثار ملی. چاپ تهران ۱۳۳۱.

(۵۱) خاقانی: دیوان خاقانی شروانی

به کوشش دکتر ضیاءالدین سجادی. از انتشارات کتابفروشی زوار. تهران ۱۳۳۸.

(۵۲) خسرو: خسرو شیرین

از نظامی گنجوی. قرن ششم هجری، با مقابله سی نسخه که تاریخ نگارش آنها در حدود هفتصد تا هزار هجری است. تصحیح وحید دستگردی، چاپ مؤسسه مطبوعاتی علمی. تهران ۱۳۱۳ شمسی مطبعة ارمغان.

(۵۳) خوابگزاری

مؤلف ناشناس. نسخه خطی منحصر متعلق به اواخر قرن ششم یا اوایل قرن هفتم. به کوشش ایرج افشار. از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۴۶.

(۵۴) خوان: خوان الاخوان

از ناصر خسرو قبادیانی بلخی به کوشش ع. قویم، از انتشارات کتابخانه بارانی. تهران ۱۳۳۸.

(۵۵) داراب: داراب نامه طرسوسی

روایت ابوطاهر الطرسوسی. قرن ششم هجری، نسخه اساس عکس نسخه کتابخانه ملی پاریس کتابت شده در زمان سلطنت جلالالدین اکبر در هند (۹۶۳ - ۱۰۱۴ هجری) به کوشش ذبیح الله صفا. از انتشارات نگاه ترجمه و نشر

کتاب، تهران ۱۳۴۴.

(۵۶) ذخیره: ذخیره خواندزمشاهی (جلد اول)

در کلیات طب، تألیف اسمعیل بن حسن الحسینی الجرجانی متولد ۴۳۴ هجری، نسخه‌ی اساس که تاریخ مشکوک آن ۵۴۶ است بنظر می‌آید در نیمه‌ی اول قرن هفتم هجری کتابت شده باشد. این نسخه با نسخه‌ی دیگری مقابله شده. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه - ایرج افشار. از انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۴ شمسی.

(۵۷) راحة: راحة الصدور و آية السرور

در تاریخ آل سلجوق تألیف محمد بن علی بن سلیمان الراوندی در سنه ۵۹۹ هجری، تصحیح: محمد اقبال هندی و مجتبی مینوی. افست از چاپ سلسله اوقاف گیب. به سرمایه کتابفروشی تأیید اصفهان و مؤسسه مطبوعاتی امیر کبیر. تهران ۱۳۳۳.

(۵۸) رازی: تفسیر ابوالفتوح رازی

تفسیر قرآن از قرن ششم هجری از حسین بن علی بن محمد بن احمد الخزاری النیشابوری معروف به ابوالفتوح رازی، تصحیح مهدی الهی قمشه‌ای. چاپ علمی تهران ۱۳۳۴.

(۵۹) رودکی: دیوان رودکی

شاعر قرن چهارم. از انتشارات انستیتوی ملل آسیا، آکادمی علوم اتحاد شوروی ۱۹۶۴ مسکو (مقدمه به زبان روسی است).

(۶۰) روضه: روضه العقول

قسمتی از اثر محمد بن قاضی ملطیوی، تاریخ تألیف ۵۹۸ هجری. تصحیح هنری ماسه، چاپ انجمن مطالعات ایرانی. پاریس ۱۹۳۸ میلادی.

(۶۱) روضه: روضه‌المذنبین و جنة‌المشائقین

تألیف شیخ الاسلام ابونصر احمد جامی نامقی. به اهتمام دکتر علی فاضل. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۵۵.

(۶۲) رونق: منتخب رونق‌المجالس و ہستان‌المارفین

بر اساس نسخه مورخ ۵۴۳ هجری. تصحیح دکتر احمد علی رجائی. از

انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۵۴.

(۶۳) رونوی: دیوان ابوالفرج رونی

به اهتمام محمود مهدوی دامغانی. کتابفروشی باستان. مشهد ۱۳۴۷.

(۶۴) زاد: زادالمسافرین

تصنیف ناصر خسرو و علوی قبادیانی، در سنه ۴۵۳ هجری، نسخه‌ای اساس مستنسخ از نسخه خطی زادالمسافرین محفوظ در کتابخانه ملی پاریس است که با نسخه کمبریج انگلستان مقابله و تصحیح شده است. تاریخ تحریر دو نسخه ذکر نشده است. اوست از روی چاپ مطبوعه کالیانی برلن ۱۳۴۱ هجری قمری.

(۶۵) ذراتشت: ذراتشت نامه

به کوشش دکتر محمد دبیرسیاقی. از انتشارات طهوری. تهران ۱۳۳۸.

(۶۶) زمخشری: مقدمه الادب

از جلال‌الله ابوالقاسم محمود بن الزمخشری الخوارزمی. مصحح می‌نویسد که لغات فارسی معرب را از نسخه‌ای که منسوب به خود زمخشری است در تصحیح آورده است و از مجموع نسخه‌هایی که مورد استفاده قرار گرفته است فقط يك نسخه ترجمه فارسی زیر نویس لغات را به صورت اعراب‌گذاری شده دارد که متعلق به کتابخانه مجلس شورای ملی است و تاریخ کتابت آن ظاهراً ۷۴۱ یا پس از این است. به کوشش سید محمد کاظم امام. از انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۴۳ شمسی.

(۶۷) زین: زین الانخبار

تألیف ابوسعید عبدالحی بن الضحاک بن محمود گردیزی. متن تاریخی در حدود ۴۴۳-۴۴۴ هجری قمری. از روی دو نسخه خطی کمبریج و آکسفورد انگلستان. نسخه آکسفورد که اساس قرار گرفته به تاریخ ۱۱۹۶ هجری در هند کتابت شده و نقل همان نسخه کمبریج انگلستان است با برخی اختلافات که به عنوان نسخه بدل استفاده شده است. به مقابله و تصحیح عبدالحی حبیبی. از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۷.

(۶۸) ژنده: مقامات ژنده‌پیل (احمد جام)

تألیف خواجه سدیدالدین محمد غزنوی در سده ششم هجری - نسخه کامل منحصر بفر د این کتاب مورخ ۸۲۵ هجری از مجموعه نافذ پاشا در استانبول است که با نسخه ناقصی متعلق به کتابخانه دولتی آلمان مقابله شده است. به کوشش دکتر حشمت‌الله مؤید سنندجی. از انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران ۱۳۴۵.

(۶۹) سامی: السامی فی الاسامی

فرهنگ تازی به پارسی از ابوالفتح احمد بن محمد المیدانی متوفی به سال ۵۱۸ هجری قمری، چاپ عکسی نسخه مکتوب به سال ۶۰۱ هجری محفوظ در کتابخانه ابراهیم پاشا ترکیه. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۴۵.

(۷۰) سجستانی: کشف المحجوب

تصنیف ابویعقوب سجستانی، رساله در آیین اسماعیلی از قرن چهارم، به اهتمام هنری کسری، از انتشارات قسمت ایرانشناسی انستیتوی ایران و فرانسه، تهران ۱۳۲۷/۱۹۴۹.

(۷۱) سفر: سفرنامه ناصر خسرو

حکیم ناصر خسرو قبادیانی متولد ۳۹۴ هجری، از روی دو نسخه مضبوط در کتابخانه ملی پاریس. تصحیح م. غنی‌زاده، چاپ برلین ۱۳۴۱ هجری قمری.

(۷۲) سمک د: سمک عیار (چهار جلد)

تألیف فرامر زبن خداداد بن عبدالله الکاتب الارجانی، تاریخ تألیف کتاب روشن نیست و در حدود قرن ششم حدس زده شده است. نسخه منحصر کتاب در کتابخانه بادلیان آکسفورد ضبط است که تاریخ کتابت آن معلوم نیست. تصحیح پرویز نائل خانلری. از انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۴۳.

(۷۳) سمک ب: سمک عیار (پنج جلد)

تألیف فرامر زبن خداداد بن عبدالله الکاتب الارجانی، از روی عکس نسخه خطی بادلیان آکسفورد، تصحیح پرویز نائل خانلری، از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۲۷ تهران. دو جلد اول و دوم این چاپ معادل چهار جلد چاپ دانشگاه

است و جلد سوم ترجمه قسمتی از کتاب که از اصل فارسی مفقود شده و ترجمه ترکی آن به دست آمده است. دو جلد چهارم و پنجم دنباله نسخه فارسی است تا پایان.

(۷۴) سنائی: دیوان سنائی غزنوی

به تصحیح و اهتمام مدرس رضوی. کتابخانه ابن سینا. تهران ۱۳۴۱.

(۷۵) سند: سندبادنامه

از محمد بن علی بن محمد ظهیری سمرقندی. به تصحیح و اهتمام احمد آتش.

چاپ استانبول ۱۹۴۸.

(۷۶) سور: تفسیر قرآن کریم

قسمتی از تفسیر قرآن به فارسی است که در حدود ۴۷۵ تا ۴۸۵ تألیف شده است. تألیف ابوبکر عتیق سوراآبادی، چاپ عکسی نسخه مکتوب به سال ۵۲۳ هجری قمری محفوظ در کتابخانه دیوان هند، لندن، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. ۱۳۴۵ شمسی.

(۷۷) سوزنی: دیوان سوزنی سمرقندی

به کوشش دکتر ناصرالدین شاه حسینی. از انتشارات امیر کبیر. تهران ۱۳۳۸.

(۷۸) سیاست: سیاستنامه (سیرالملوک)

اثر خواجه نظام الملک طوسی. تألیف در ۴۸۵ هجری. اساس چاپ نسخه نخجوانی است در کتابخانه ملی تبریز که تاریخ کتابتش ۶۷۳ است. در تصحیح متن با نسخه‌های زیر مقابله شده:

(۱) نسخه کتابخانه ملی پاریس مورخ ۶۰۰ (صحت این تاریخ مسلم نیست).

(۲) نسخه مؤسسه اسلامی استانبول که تاریخ تحریر ندارد.

از نسخه‌های خطی دیگر همچنین از دو نسخه چاپی خلخال و عباس اقبال نیز

دریاورقی استفاده شده است. به اهتمام هیوبرت دارک. از انتشارات بنگاه ترجمه و نشر

کتاب تهران ۱۳۴۷ شمسی.

(۷۹) سیاست خ: سیاستنامه

از خواجه نظام الملک طوسی به سال ۴۸۵. تصحیح سید عبدالرحیم خلخال،